

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı *

Musa KAVAL**

Özet

Günümüzde daha ziyade “öz varlık ve kişilik” kavramı ile ifade edilen “nefis” Kur’ân-ı Kerim’de birçok âyete konu edilmiştir. Kutsal Kitaplar, ahlak öğretileri ve felsefi araştırmaların muhatabı olan insanın kuşkusuz temel sorularından biri kendisini tanımasıdır. Bireyin istek, arzu, hırs, nefret vb. duygular aracılığıyla içsel yönünü oluşturan nefis, İslam kültüründe ağırlıklı olarak insanın negatif yönü olarak değerlendirilmiştir. Kur’an âyetleri başta olmak üzere dini literatürün hemen hepsi nefsi; “insanın kötü içsel istek ve dürtüleri” olarak tarif etmiştir. O, insanın mânevi olgunlaşmasının önündeki en büyük engeldir. Bu yüzden onun isteklerinin ve arzuların tersine hareket ederek insan kendini gerçekleştirmelidir. Biz de bu hedef doğrultusunda İslâm coğrafyası tarafından önemli bir tasavvufî kaynak kitap olarak görülen Mesnevî’den hareketle nefis kavramı ve nefis terbiyesi üzerinde durmağa çalışacağız. Ayrıca başta Kur’an-ı Kerim ve diğer dini ve tasavvufi eserlerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: nefis, Mesnevî, Mevlânâ, nefis terbiyesi

Concept of the Flesh in Rumi’s Mesnawi

Abstract

The flesh which is generally known as “personality and core ego” nowadays is subjected in many Qur’an verses. Human being whose main questions are about himself is the collucutor of Holy Books, ethical teaching and philosophical researches. The flesh which consist of person’s inner part with feelings of wishes, desires, ambitions, abhorrences, etc. is mainly described negative side of human in Islam culture. First of all in Qur’an verses and all other in religious literature defined the flesh “person’s inner evil desires and psych”. It is the main obstacle against humankind’s spiritual maturation. So people must realize himself by acting contrast to the flesh’s wishes and

* Bu çalışma hazırlanırken Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Prof. Dr. Mustafa AŞKAR’ın danışmanlığında, Musa KAVAL tarafından hazırlanmış ‘Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde Dönemin Sosyo-Dini Yapısı ve Tasavvufî Hayatı’ başlıklı Doktora tezinden istifade edilmiştir.

** Dr., MEB, Öğretmen

desires. In our article we try to study on the flesh and its diciplining by moving from Mesnawi that is seen one one main sufistic classic book in Islam geography. Besides it was benefitted from before all else Qur'an and other religious and sufistic works.

Key words: the flesh, Mesnawi, Rumi, diciplining of the flesh

GİRİŞ

Nefis, Arapça kökenli bir kelime olup; "ruh, bir şeyin kendisi, akıl, insan bedeni, ceset, kan, azamet, arzu ve kötü istekler" gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî olarak, "kendisinde iradi hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif buharlı bir cevher" şeklinde tanımlanır. Kötülüğü emreden manasında da kullanılmıştır. (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Nefis>).

Kâmil insan olabilmek için en çetin engel olan nefis, Mesnevî'de geniş bir şekilde işlenen konulardan birisidir. Bu doğrultuda Mevlânâ'nın ifadesi ile en büyük put odur. (Mesnevi, I,b.772.) "Nefis putların anasıdır. İnsanların yaptıkları put yılan ise nefis ejderhadır. İnsanların elleriyle yaptıkları putlar kırılır, yok edilir ama nefis her dâim kıvılcım üretmeye meyilli çakmak gibidir. Put kıvılcımdır, nefis ise çakmak. Kıvılcım çıkarma su ile söner ama taş ve demirden olan çakmak su ile sönmez." (Mesnevî, I,b.773-4.)

Muhatabı insan ve amacı insanı dünya ve âhiret saadetine götüren yolda kılavuzluk olan Kur'ân-ı Kerim, insana önce kendini tanıması için nefis ile alakalı yüz, türevleri ile birlikte iki yüz doksan sekiz âyet sunmaktadır. (<http://www.erdemyolu.com>) Yine Kur'ân-ı Kerim ve mutasavvıfların şahsi tecrübelerden hareketle yedi ayrı nefis tasnifi yapılarak mahiyetleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlar; nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülheme, nefis-i mutmainne, nefis-i râziyye, nefis-i merziyye, nefis-i kâmile/sâfiyedir.(Konur, 2007, s.15)

Nefsin Mahiyeti

Mevlânâ, aklın karşıtı ve düşmanı olan nefsin, iyi insan içinde kötü insan içinde elzem olduğunu ifade eder. (Mesnevî,I, b.2618) Bu

iki güçten müteşekkil diğer bir ifade ile bu güçlere sahip insan kendi içerisinde savaş vermektedir. (Mesnevî, IV, b.2718-9) Dışa dönük yansımaları da olan bu iç çekişmede nefis daha baskın çıkmaktadır. Çünkü, nefis kendi evinde yani bedende savaş vermektedir. (Mesnevî, III, b.2558) Aynı şekilde Mekki'de onun topraktan yaratıldığı için toprakla ilgili olduğunu, yâni alçak ve maddî şeylere ilgi gösterip meylettiğini söyler.(2003, s.254) İnsanın da topraktan yaratılmış olduğu gerçeğinden hareketle nefis ile yaratılış itibarı ile bir ünsiyeti olduğu görülebilir. Bu bağ insanın yaşamı boyu devam edip gitmektedir. Zira insanın yaşamını sürdürebilmesi için tükettiği gerek bitkisel gerek hayvansal gıdaların kaynağı da topraktır. Nefsin önemli silahlarında birinin de "yeme şehveti"nin olması bu bağlamda dikkat çekicidir. Dolayısıyla nefsin beden ile yaratılıştan gelen yakınlığı ölümüne kadar birçok alanda doğal olarak devam etmektedir. Bu nedenle Mevlânâ'nın dediği gibi nefsi, insanın iç âleminde pusu kurmuştur. (Mesnevî, I, b.906) Nefsin sahip olduğu devamlı ve çok yönlü istek ateşinin, cehennem ateşinin hararetinden geri kalır yanı yoktur. Nefis, yedi denizi de içse harareti azalmaz. (Mesnevî, I, b.1375-6)

Nefis, hevâ ve heveslerini bedeninin tabii döngüsel duyuları aracılığıyla gerçekleştirir. (Nurbakhsh, 1992) Mevlânâ bu gerçeği Hz. Davud ile öküz sahibinin kıssasında, nefisine uymuş insafsız bir zâlimin bencelliği ile anlatır. (Mesnevî, III, b. 2468-71.) Hikâyede nefsinin istekleri doğrultusunda hareket eden kişi bir süre sonra yaptığı zulmü unuttur. Çünkü nefisine merhamet eden kişi, başkalarına merhamet etmez. (Zeynü'd-dîn, 1988, s.129) Aslında zulmedenler "bilgisizce" nefislerinin arzularına uyduklarından ötürü (Rûm, 29) aklî melekeler açısından da marazlıdırlar. Belki de bu yüzden Hz. Davud'un hikâyesindeki zâlim gibi kendilerinin yaptıkları ile kıyaslanamayacak kadar ehemniyetsiz bir haksızlık karşısında vaveyla koparıırken kendi yaptıklarını hiç düşünmezler. Eğer insanın aklı, nefsin güdümde olan duygulara galip gelebilseydi alçaltıcı eylemler yerine faziletli davranışlar sergilerdi. (Gâzali, Mizanu'l-Amel, s.138.) Dolayısıyla kendisine tâbi olunan nefis insanın zamanla değer yargıları, bakış açısı ve etik değerlerinin değişmesine neden

olmaktadır. Bu yüzden Mevlânâ: “ Nefsi geride, aklı ileride tutmak gerek.” demiştir. (Mesnevî, II, b.1857)

Sufiler, nefsi; “bütün yerilmiş sıfatların kendisinden neşet ettiği rûh-i hayvânî” olarak tanımlamışlardır. (Râzî, 1363, s.174) Nefis, insandaki kötü huyların kaynağı olarak görülmüştür. (Sühreverdî, 1990) Bu husus âyette de aşikâr olarak görülmektedir; “Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis dâima kötülüğü emredicidir.” buyrulmuştur. (Yûsuf, 12/53.) Bir başka âyette ona uyararak kendini kirleten insanların hüsranda olacağı, onu arındıranların ise kurtuluşa erecekleri buyrulmuştur.(Şems 91/9-10.) Dolayısıyla insan, tabii olan zaaflarına rağmen diğer yönüyle de dünyadan sıyrılıp ruhî âleme ulaşabilme kabiliyetine de sahiptir. (Ibn Hâldun, 1988, s.244) Çünkü bir anlamda nefse karşı verilen savaş, insanın irâde ve ahlâkının mükemmelliğe ulaşması ve Allah’a yaklaşmasını engelleyen mâsivadan kurtulma işidir. (Ibn Haldun, 1998, s.48)

Hz. Peygamber’de nefsin şerrinden Allah’a (c.c.) sığınmıştır.¹ O, insanın en azılı düşmanı olduğu için dikkat edilmesi tavsiye edilmiştir. (Aclûnî, I,no:143.) Cehennemın nefse hoş gelen şeylerle donatıldığını,² âkibeti gören, faziletli insanlar bilmektedirler. (Mekkî, I,s.193.) Onlar, nefislerini tanıdıkları içinde, ona kızarak, ona karşı savaşa tutuşarak (Mekkî, I, s.389) huzura kavuşurlar. (Mekkî, II, s.275.)

Nefsin Hileleri

Nefis, insanı aldatırken çoğunlukla insanın farkında bile olmadığı, genetiğine kodlanmış uyum sağlayabilme, alışkanlık edinebilme, güzeli, tatlı olanı, kolayı ve rahatı sevme gibi eğilimlerini kullanır. Bu nedenle insanın nefsi var olduğu sürece kötülük yapmaya potansiyel aday demektir. Çünkü “büyük cihad”ın zorlu düşmanı nefis devamlı put üreten, her daim akan bir pınardır.(Mesnevî, I,b.775.) Bir taş parçası yüzlerce testiye kırar ama pınarın suyu durmadan kaynar, taş ona kâr etmez. O yüzden putu kırmak kolaydır ama nefsi küçük görmek büyük hatadır. Zira nefsin her an hileleri

¹ Bkz. Buhârî Edeb:107, Müslim Birr:106

² Buhârî Rikak:28, Ebû Dâvûd Sünnet:22, Tirmizî Cennet:21.

vardır. Her bir hilesinde yüzlerce Firavun, yandaşları ile birlikte helâk olmuştur. Bu yüzden nefisten, Hz. Musa'nın Allah'ına iltica etmek gerek. (Mesnevî, I,b.776-81.) Aksi halde Cüneyd-i Bağdadî'nin (ö. 297/909) dediği gibi çok güçlü olan nefsin isteklerine uymak ileride küfrün esası olacaktır. (Hucvirî, 1982, s.313) Çünkü tatmin edilmiş nefis, zalim ve nankör olan insanın (İbrahim, 34) farkında olmadan kendi içinde tapındığı bir varlık olabilir (Furkân, 43) ve insanın helâkına yol açar. (Tâ'hâ,16) Yine Kasas Sûre'sinde "...Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapıktır." buyrulurken nefsinin uyanların en aşağı seviyede oldukları bildirilmektedir.

Bu denli büyük bir tehlikeye gebe olabilen nefse karşı mücadele etmeyi Hz. Peygamber, "büyük cihâd" olarak nitelendirmiştir. (Râzi, XXIII, s.72.) Mevlâna da, Hz. Paygamber'in sözlerini hatırlatarak nefsi; doymak bilmeyen cehennem ateşinin bir parçası olarak görür. (Mesnevî,I,b.1373-9.) Hakk, cehenneminin üstüne Lâmekân âleminde ayağını koymasına ile onu sakinleştirir. Dolayısıyla nefsi öldürecek ayak da ancak Hakk'ın ayağıdır. (Mesnevî, I,b.1381-9.) Bir başka beyitinde Mevlânâ, şehvetin ateşini ancak din nurunun, Allah nurunu söndürebileceğini ifade eder. (Mesnevî, I, b.3700) Çünkü nefsin her bir mertebesi bir şehrin kalesi gibidir. (Şeyh Hâlid, v.21-26.) Müslüman'a düşen bu savaşta, onun her dediğin zıddını yaparak nefsi lâıyk olduğu şekilde kendi kalesinde tutsak etmektir. (Attar, 2006, b.227) Bu savaşın diğer bir zor tarafı bir kere galip gelindiğinde sona ermiyor olmasıdır. Mevlânâ'nın belirttiği gibi bu mücadele her an ve bir ömür sürmektedir. Bu bağlamda her ferdin nefsi aslında bir Firavun'dur. (Mesnevî, IV,b.3621.) Eğer insan, Firavun'un fırsatlarına sahip olsa nefsi, Firavun'unun ateşini alevlendirdiği gibi onunkini de alevlendirir. (Mesnevî, III,b.970-5.) Mevlânâ konu ile ilgili olarak şunları söyler: "...nefis, soğukta donmuş ejderha gibidir. Güneş çıkıp hava ısınınca Firavun gibi neler yapmaz?... O yüzden her nefsin eline fırsat geçse yüzlerce Musa'nın ve Harun'un yolunu vururdu. Ona bu imkânı vermemek için, o donmuş ejderhayı şehvet güneşinden uzak tutmak gerek." (Mesnevî, III,b.1053-60.)

Mevlânâ, nefsin insana namaz kıl, oruç tut dese dahi onunla meşveret edilmemesini tavsiye eder. Çünkü nefis, hayırlı olanları kullanarak da kişiye hile kuracaktır. (Mesnevî, II, b.2275-6) O, insanın hep aleyhine çalıştığı için işleri aslında daima hayrın ters istikametine yönelmiştir. Bu nedenle insanlar, peygamberlerin vasiyet ettiği gibi, nefsin isteğinin zıddını yapmalıdır. (Mesnevî, II,b.2266-7)

Nefsin, insana uzanan önemli damarlarından biri şehvettir. Tasavvufî literatürde şehvet; insanın çok istek duyduğu, arzuladığı her şeyi ifâde eden, şiddetli bir özlem demektir. (Cebecioğlu, 2004) Bunlardan biri yemek yeme arzusudur. Mevlânâ nice kuş ve balığın bu boğaz yüzünden insanın avı olduklarını söylemiştir. (Mesnevî, III,b.1693-5.) Bir gün Bayezid-i Bestâmi namaz kılma niyetinde bir tembellik hisseder. Sebebini biraz düşündükten sonra fazla su içmenin neden olduğunu anlar. Şehvetini kırmak için tam bir yıl su içmemeye karar verir. Fakat bir başka şeyh kendindeki yeme şehvetini Bayezid gibi terbiye edemediği için boğazı yüzünden elini kaybeder ve halk arasında “Şeyh-i Akta” (eli kesik şeyh) olarak tanınır. (Mesnevî, III,b.1700-4.) Hülâsa sâlik, şehvetini yemeden içmeden kestiğinde şehvet, üstün aklın cihetine düşer, orada yer tutar. Tıpkı bir ağacın kötü, marazlı dallarını budandığında onların yerine gür ve düzgün dallar boy vermesi gibi.(Mesnevî, VI,b.1123-4.)

Gazali ilk insan Adem Aleyhisselam ve eşi Havva Anamızın “yeme şehveti” yüzünden cennetten, zillet ve yokluğun yurdu olan dünyaya sürgün edildiğini söylemiştir. Devamında Gazali diğer bütün şehvetlerin kaynağı, maddi ve manevi hastalıkların yuvası olduğunu belirttiği “mide şehvetine” uyan Adem Aleyhisselam’ın zürriyetinin çoğunun azap yeri olan cehenneme gideceğini belirtmiştir. (2002, s.153) Sultan Veled de beslendiği iki ana kaynaktan biri olan yeme ve içme sayesinde nefsin, ejderha kesileceğini ve sonunda sahibini de sokacağını, kâfirler gibi onu cehenneme çekeceğini söyler. (Sultan Veled, 1976, s.11)

Mevlânâ, boş midenin ilâhlık iddiasında bulanamayacağını, fakat dolu midenin, şeytanın pazarı olabileceğini söylemiştir. (Mesnevî, VI,b. 4726-8.) Onun, Şeytanın pazarı olabileceği şu âyetten anlaşılmaktadır: “Eğer Allah kullarına bol rızık verseydi, yeryüzünde taşkınlık eder, azarlardı.” (Şuârâ, 42/27.) Bu bağlamda Allah’ın

gazabına uğrayan Ad (Şu'ara, 132-14.) ve Semud (Araf, 73,74.) kavimleri de bol nimetler içerisindeydiler. Dolayısıyla Eşrefoğlu Rumî'nin dediği gibi nefsin aç bırakılmadıkça Rabb'e mutî olmadığını ve kulluğa bel bağlamadığını anlıyoruz. (1997) Bu gerçeği Attâr şu beyitlerle ışık tutar: "Kim ki düşman beslemiş, yapmış hata. Pis nefis emrinde olmak öyle ya." (Attar, b.394) Fakat, "onu yemeden içmeden kesti mi, şehvet yüce akıl cihetine düşer, oradan baş gösterir." (Mesnevî, VI,b.1123.) Çünkü azığı azaltıldığında Firavun olan nefsin azgınlığı dizginlenmiş olur. (Mekkî, II, s.321.) Dolayısıyla eski kafirliği aklına gelmez. (Mesnevî, IV, b.3621.)

Gazali, İhya adlı eserinde açlığın maddi ve mânevi yararlarını maddeler halinde ele alarak tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Örneğin açlığın, uykunun azalarak daha fazla ibadet edilmesine, ibadetlerden ve zikirlerden daha fazla zevk alınmasına, tuğyan, gaflet, şımarıklı, taşkınlık ve arsızlıktan men ederek kalbin saflaşmasına, şuurun açılmasına vesile olduğunu açıklamıştır. (2002)

"Nefsin isteklerini kesmek, asgariye indirmek, ona zor gelen şeyleri yaptırmak" (Serrâc, s.513.) olan riyâzeti, sâlik önce kolay işlerle başlamak sûretiyle giderek zorlaşan uygulamalardan sonra zamanla bir noktaya ulaştırır. Attar kendisini on iki yıllık riyâzet ile başladığı ve uzun yıllar süren nefis savaşının sonunda, onun cenaze namazını kılarak nasıl kurtulduğunu anlatır. (Attar, 2002, I, s. 177.) Mevlânâ, sâlikin ruhi yükselişin önemli basamağı olan açlığı tavsiye eder; "...Sen de yavaş, yavaş kendini gıdadan kesmeye çalış vesselâm." (Mesnevî, III,b.40-9.) Dikkat çektiği gerçeği uygulayan Mevlânâ'nın kendisi de oruç tutmaktan zayıf ve sap sarı bir çehreye sahipti. (Can, 2003, s.96) Hatta riyâzet için ağzının tatlı suyunun bile boğazından geçmemesi ve nefesine tat vermemesi için helile³ çiğnerdi. (Araz, 1975, s.180)

Şehvet, insan benliğinde oluşan kibrin ve kinin de kök salmasına neden olur.(Mesnevî, II,b.3458.) Mevlânâ bu durumu şöyle izah edilir; "Kötü huy, âdet edindiğinden dolayı sağlamlaşır, yerleşir. Seni ondan vazgeçirmek isteyene kızarsın. Toprak yemeye alışırsan

³ Hindistan Eriği olarak bilinir. Çeşitleri vardır. Tadı acı bir bitkidir. Mevlânâ'nın, nefesine tat vermemek için helilenin acılığı ile ağzını acılaştırırdı. Bkz.Ahmed Eflâki, Ariflerin Menkıbeleri Şark İslam Klasikleri, M.E.B., s.29.

kim seni bundan menetmeye kalkışırsa onu düşman sayarsın. Puta tapanlar, bu tapmayı huy edindiklerinden men edenlere düşman olmuşlardır. İblis, ululanmayı huy edinmişti de eşekliğinden Âdem'i kendisinden aşağı gördü. "Benden daha ulu başka birisi yok ki. Benim gibi bir kişi, ona secde eder mi?" (Mesnevî, II,b.3459-63.) dedi. Ancak ululuğun zehir olduğunu bilmiyordu: "Kafana ululuk yerleşmiş, onun için kim seni kırarsa onu ezeli düşman sayarsın. Birisi huyuna aykırı söz söylerse ona bir hayli kinlenirsin. Beni huyumdan çevirecek, şakirt haline sokacak, kendisine tâbi kılacak dersin. Böyle adam kötü huyu serkeş olmasa, o huya aykırı şeylere niye ateşlenir, kızar. Yahut muhalife müdâna eder, onun gönlünde bir yer kazanır? Çünkü kötü huyu adamakıllı kuvvetlenmiştir. Karınca gibi olan şehveti, itiyat yüzünden adeta ejderha kesilmiştir." (Mesnevî, II,b.3464-71.) İçinde kibir ve kin ile nefsin azdırmış böyle adamlar en kötü adamlardır. (Mesnevî, I,b.906.) Öyle olduğu halde kendilerine Fahreddin lâkabını takmalarını isterler. (Mesnevî, I,b.1350.)

Nefsin diğer bir kapısı da baş olma sevdasıdır. Sultan Veled, insanda mevki hevesinin ortaya çıkmasını tatmin edilmiş yeme şehveti ile ilişkilendirir. Aynı şekilde Gazâlî'de diğer olumsuz ruhsal hastalıklar gibi şöhret ve baş olma sevdasının tatmin edilmiş yeme şehvetinden neşet ettiğini söyler.(2002, s.153-4) Tatminden sonra insan canla başla liderlik etmek ister. Bey olabilmek için padişahlara kul-köle olur. Bu yüzden Sultan Veled, nefsin ana gıdası olan yeme ve başbuğluk şerbetini içmemeyi tavsiye eder.(İbtidânâme, b.538-40.) Bu hâkikati bilen Hz. Ömer'in halifeliği zamanında birçok kölesi olmasına rağmen odun destesini sırtında taşıması ve soranlar da "Nefsime denemek ve onu islâh etmek istiyorum" cevabını vermesi mânîdardır. (Serrâc, s.92.)

Yaşamış olduğu dönemde devlet ricali ile iyi ilişkileri bulunan Mevlâna bu konuda âdeta onları uyarırcasına şu tavsiyelerde bulunur;

"Pek başbuğluk davasında bulunma... sen, reyinde müstakil değilsin, ancak gönlün şakirdisin ve istidadın var diye sürer! Der ki: Yürü gönüle git... çünkü sen gönlün cüzüsün; kendine gel, sen âdil padişahın kulusun! Ona kulluk etmek, sultanlıktan iyidir... çünkü "Ben ondan hayırlıyım" sözü,

şeytan sözüdür. Be aşağılık, Âdem'in kulluğu ile İblis'in kibrine bak da aradaki farkı gör. Âdem'in kulluğunu seç. Yol güneşi olan peygamber bile "Nefsini aşağılayan kişiye ne mutlu" dedi. Tuba gölgesini gör de güzelce uyu... o gölgeye baş koy da serkeşlik etmeden uykuya dal! Nefsi aşağılama gölgesi, güzel bir yatılacak yerdir... o ayrılığa istidadı olana hoş bir uyku verir. Bu gölgeyi bırakır da benlik tarafına gidersen çabucak asi olur, azar, yolunu kaybeder gidersin!"(Mesnevî, IV,b.3340-7.)

Mesnevî'de baş olma yüzünden nefsinin elinde oyuncak olmuş padişah ile bir şeyh arasında geçen bir hikâye anlatılır. Hikâyede padişah sohbet sırasında şeyhe; "Benden bir şey dile!" der. Şeyh; "Padişahım, bana böyle söylemekten utanmıyor musun? diyerek cevap verir. Sonra devam eder; "Hele biraz daha yüksel! Benim iki kulum var. Onlar hor ve hakîr kişilerdir ama ikisi de sana hükmederler, ikisi de emrederler."der. (Mesnevî, II,b.1465-7.) Bu ifadelerden biraz alınan padişah; "Bu söz hatalı bir söz." diyerek sitem eder, "O iki kul kimler?" diye de sormadan edemez. Şeyh cevap olarak onların kızmak ve şehvet olduğunu söyler. (Mesnevî, II,b.1468.) Şehvetine tapan herkes gibi padişah ta nefis atının kuyruğuna uyduğu için ters istikâmette gider. At nefesine uyanı daima geri geri götürür. (Mesnevî,VI,b.1120-1.) Bu durumdan kurtulmak için Mevlânâ şunları söyler; "Padişahlıktan ferâgat edeni padişah bil... Varlığa, mağlup olan, varlığa düşman olan kişidir. Lokman'ın efendisi, görünüşte onun efendisiydi ama hakikatte Lokman'ın kuluydu. Bu ters dünyada benzerler pek çoktur." (Mesnevî, II,b.1469-74.)

Mesnevî'de şehvetin cinsellik yönüne de değinilmiştir. Müstehcenlik içeren hikâye ile nefsin yasak cinsel hazlarının zararlarına değinilmiştir. Hikâyede ev hanımı, câriyenin uygunsuz ilişkiye girdiğini görür. Kendisi de şehvetine yenik düşerek bu kötü yola tevessül eder. Nihayetinde kötü bir son ile karşılaşır. Uygunsuz ilişki sonucu kadın hayatını kaybeder. (Mesnevî, V,b.1341 vd.) Mevlânâ nefsi, eşek ile sembolleştirerek hikâyeyi sonuca şöyle bağlar;

“...kötü bir ölüm, kadının canını aldı. Kötü ölüm, yüzlerce rezillikle gelip çattı babacığım. Sen hiç eşeğin aletinden şehit olmuş insan gördün mü? Kur’ân’dan rezillikle azap edilmeyi duy da böyle kepezellikle can verme. Bil ki bu hayvan nefis bir erkek eşektir. Onun altına düşmekse ondan daha kötü ve ayıp bir şeydir. Nefis yolunda benlikle ölürsen bil ki hakikatte sen de o kadın gibisin. Tanrı, nefsimize eşek sûreti vermiştir. Çünkü sûretler, huylara uygundur.” (Mesnevî, V,b.1389-94.)

Nefis Tezkiyesi

Nefsin hilelerini insan çoğu zaman anlayamaz. Zira onun hileleri birçok çeşittir. (Mesnevî, III,b.2548.) Onunla baş etmek için halis bir kılavuza ihtiyaç vardır. Mevlânâ’ya göre nefsi, pirin gölgesinden başka hiçbir şey öldürmez. (Mesnevî, II,b. 2538) Çünkü insan tek başına onunla başa çıkamaz ve onun inadının karşısında duramaz. (Mesnevî, II, b.2275) Nefsin çok yönlü saldırılarına ancak zümrüt gibi olan şeyhin yüzü, ejderha nefsin gözünü kör eder. (Mesnevî, III, b.2548) Bu nedenle Mevlânâ, nefse karşı verilen mücadelede sâliklere: “...Yürü bir dost kazan, onunla uzlaş”, (Mesnevî, II, b.2276) “...O, nefis öldürenin eteğine sarıl” (Mesnevî, II, b.2538) tavsiyesinde bulunur.

Ankaravî de nefsin afetlerini bilmeyen bir sâlike sağlam bir dostun lazım olduğunu söyler. (1996, s.89) Çünkü “O, Hak erlerinin yüzlerce güzel vasıfları vardır. O yüzden onların eteğine sarılmaları, onun elini hiç bırakmadan aşağılık âlemden yücelere yükselmelidir. Zira onlar insanı, âlemin ötesine götürür. Onun buyruğu incilerden daha kıymetlidir, paha biçilemez.” (Ankaravî, 1996, s. 89.) Üstâd Ebu Ali Dekkak da konu ile ilgili şöyle dediği işitilmiştir; “Yetiştireni ve dikenini olmadan kendi kendine ve hudâî-nâbit olarak biten bir ağaç yaprak açar, fakat meyve vermez. Nefes nefese ve tedrici bir sûrette tarikatın adâbını öğretecek bir üstâda sahip olmayan mürîdin durumu da böyledir. Bu durumda olan mürit hevâ ve hevesine tapar, başka bir kurtuluş yolu bulamaz.” (Kuşeyri, 2003, ss.483-4.)

Kendi aklına güvenenler ise çoğu zaman zarar ederler. Çünkü nefis, anne gibi samimi, sefkâtlı olur, böylece kendisini iyi kamufle eder. Mevlânâ, annesini öldüren adamın hikayesi ile konuya dikkat

çeker. Hikaye; "Birisi kızgınlıkla anasını hançerleyerek, döverek öldürdü. Biri ona "Çirkin herif, ananı neden öldürdün! ... o sana ne yaptı ki?" dedi. Adam: "Çok ayıp bir iş işledi, bende onu öldürdüm. Ayıbını toprak örtün" diye cevap verdi. (Mesnevî, II,b.776-9.) Kınayan: "Be adam, ananı öldüreceğine o kişiyi öldürseydin" deyince dedi ki: "Her gün başka birisini mi öldüreyim? Onu öldürdüm, halkın kanına girmekten kurtuldum; halkın boğazını keseceğime onu boğazladım, bu daha iyi!" O kötü huylu ana, fesâdı her tarafta zâhir olan nefstir." (Mesnevî, II,b.780-85.)

Yukarıda ele alınan Firavun, öküz, padişah ve bu son kıssalarında nefsin, bireyin iç dünyasının yanında sosyal hayatında da kötü neticelere neden olabileceği anlaşılmaktadır. Sosyal bir varlık olarak insanın sahip olduğu fikirler, huylar ve davranış kalıpları doğal olarak dış âleme bir şekilde yansiyacaktır. Nefsâni isteklerin güdümünde haz merkezli bir yaşamın, bireyin düşünce sistemi ve ahlak anlayışında zaman içerisinde olumsuz değişimlere neden olduğuna değinmiştik. Bu hikayeler aracılığıyla nefsanî arzuların toplumsal hayatın temelini oluşturan huzur, güven ve milli birliği tesis eden hasletlerin yerine toplumsal dokuya zarar verebilecek duygu ve düşüncelerin zuhur edebileceğini görüyoruz. Çünkü bedensel hazları tatmin eden kişi daima ben-merkezli bir yaşam sürdürür. Dünyaya, insanlar ve olaylara kendi istekleri doğrultusunda değerlendirip bu doğrultuda eylemler sergilemeyi düşünecektir. Ancak kaza-kader gereği her zaman arzuladıklarına erişemeyecek ve hayal kırıklıkları yaşamak zorunda kalacaktır. Nefsi, aklının önüne geçtiği içinde mantık ve rasyonel düşünce sisteminin zıddına dahi olsa kendi heva ve heveslerinin saplantılı takipçisi olma eğilimi sergileyecektir. Hedefe varma sürecinde karşılaşacağı her engel veya başarısızlık kıskançlık, nefret, ihtiras, kin, garez gibi bir çok menfi duyguya kapılacak ve bunun neticesinde insanlar ile olan ilişkilerinde sorun yaşayacaktır. Kişi, nefsi tarafından kör ve sağır edildiğinden dolayı problemin kaynağının kendisi olduğunu göremeyeceği için hataya diğer insanlarda arayacaktır. Mevlânâ,

psikolojide “yansıtma”⁴ olarak tarif edilen bu durumu şöyle izah eder: “Bu benim düşmanım, şu bana haset ediyor, der durur, halbuki kendisine haset eden, kendisine düşman olan o tendir, kendi nefsidir.” (Mesnevî, II, b.773) Bu tespite çözüm olarak da nefsi öldürerek aslında kişinin kendisinin ürettiği sanal düşmanlardan ve sık sık özür dileme zorunluluğunda da kurtulabileceğini salık verir. (Mesnevî, II, b.786)

Nefis daima bedensel hazlar düzleminde hareket ettiği için onun yeri bu âlemdir. Bu yüzden nefsin insandan istediği hep fâni kazançtır. Onun bütün kazanımları geçici ve aşağılık şeylerdir. Nefis insana yüce bir kazanç ile yaklaşırsa dahi ona itibar etmemek gerek. Zira onun birçok hilesi ve oyunu vardır. (Mesnevî, II, b.2600-3.) Hatta nefis sağ elinde tesbih ve Kur’ân taşır ama ona aldanan insan bilmez ki yeminde hançer ve kılıç gizlidir. (Mesnevî, III, b.2554.) O yüzden insan onun mushâfına, riyasına kanmamalı. Onun ikiyüzlülüğüne aldanıp onunla sırdaş, hemhal olmamalı. Eğer sâliki abdest alması için havuzun kenarına getirirse, bilsin ki onu fırsatını bulduğunda suyun dibine atarak boğmak isteyecektir. (Mesnevî, III, b.2555-6.)

Mevlânâ, nefsin bu kadar güçlü olmasını şu gerekçe ile izah eder; “ ...nefis, kendi evinde, kendi yurdunda...akılsa garip! Köpek bile kapısında korkunç bir aslan kesilir!” (Mesnevî, III, b.2558.) Akıl nuranîdir, burada herhangi bir muhalefet söz konusu değildir. Onun yenik düşmesine nedeni menşei değil, bulunduğu geçici mekândır. Dünya nefsin yeridir, yâni bu âlemde ev sahibi, dolayısıyla söz ve hüküm sahibi de nefistir. Dolayısıyla kendi aklı ile insan nefsin üstesinden çoğu zaman gelemmez. (Mesnevî, III, b.2689.) Alçak nefse kanıp onun isteklerini tatmin ettikçe, o inkâr yolunu seçer ve giderek de azgınlaşır. (Mesnevî, III, b.3010.) Yani zamanla içerisinde nefis, kötü şeyleri güzel göstermeye başlayarak insanı kör ve sağır eder. (Mesnevî, II, b.2724) Katiyen bulunduğu halden razı olmaz. Ne darlık ne de genişlikten memnun kalır. Nankör olduğu için gebertilmeye layıktır. Her şeyin sırrını bile Allah (c.c.) da “öldürün nefislerinizi” (Bakara, 54.) demiştir. Mevlânâ, nefsi üç köşeli dikene benzetir. Yere

⁴ İlk defa Freud’un ortaya koyduğu savunma mekanizmalarından olan yansıtma: İçsel bir gerçeğin yarattığı kaygı yüzünden bireyin kendinden kaynaklanan bir sorunu kendi dışındakilere bağlaması olarak tanımlanır.

düşen bu üç köşeli diken Romalıların savaşta kullandıkları çiviler gibi hangi yüzeyi üzerine düşerse düşsün insana batar, ondan kurtulmaya imkân yoktur. O dikenin kökünü kazımadıktan sonra onun ehil ellerde dahi olsa kişiye zararı kaçınılmazdır. (Mesnevî, III,b.372-5.)

Bir başka hikâyede Mevlânâ, halkın kullandığı yola diken eken bir kişinin hikâyesini anlatır. Yollara diken dikmeyi alışkanlık haline getiren bu adamı, vali birçok defa uyarır. Ancak adam her seferinde vakit var, yarın sökerim diyerek erteler. Bu arada dikenler her geçen gün biraz daha kök salar, kuvvetlenir. Dikenler kuvvetlendikçe adam yaşlanıp zayıf düşmekte idi. (Mesnevî, II,b.1234-6.) Bu hikâyeden ders çıkararak sâlik, nefsinin kötü huyları kökleşmeden derhal sökülüp atılmalıdır. (Mesnevî, II,b.1237 vd.) Mevlânâ, insanın her kötü huyunu bir diken bilmesi gerektiğini söyler. Kendi eli ile diktiği dikenler kaç keredir kendi ayağını zedelemektedir. Kötü bir hâle düştüğü halde, onu hissetmez olur. Çünkü duygusu yok olmuştur ve çok duygusuzdur. Mekkî'nin ifadesi ile nefesine uyduğu için bir çeşit kör olmuştur. (s.319.) Başkalarını ve kendini zarara uğratan böyle bir durumda insanın yapması gereken şey; bir an evvel baltayı eline alarak, Hz. Ali gibi ercesine Hayber kapısını kırmalıdır.(Mesnevî, II,b.1240-45.) Aksi halde insan, nefsinin güdümünde sahip olduğu kötü alışkanlıklarını söküp atmazsa, güzel davranışların kendisinde yerleşme olanağı ortadan kalkar. (Atâullah, 2003, s.36) Bu yüzden şehvetin, kinin ve kibrin, insanda yerleşip kuvvetlenmesini engellemek için nefis ejderhasını daha küçük bir yılan iken öldürmek gerek. (Mesnevî, II,b.3472-4.) Nefsin beli sabırla bükülmeli. Çünkü o alçaktır, kötüdür, iyilik etmeye de hiç gelmez.(Mesnevî, III,b.2979.)

SONUÇ

Sâlikler için kılavuz kitap mahiyetinde olan Mesnevî, toplumun çeşitli kişiliklerine roller biçerek adeta nefsin insan ve toplumsal hayat üzerindeki çok yönlü etkisini göstermek istemiştir. Âyet üzerine inşa ettiği hikâyelerinde kimi zaman abdest alıp namaz kılan mü'minin, kimi zaman şehvetinin ibretlik kurbanı olan kadının, kimi zaman da makamının ve gücünün büyümesine kapılarak insanlara

zulmeden hüküm sahiplerinin nefis mücadelelerini anlatır. Eser boyunca insanların sahip oldukları imkânlar nispetinde karşılaşacakları nefsin hilelerine karşı bedensel isteklerin karanlık gölgesinde kalmış cılız akıllarına dayanmaktan ise vahyin ve nübüvvetin etrafı aydınlatan Üst Aklın ışığından istifade ederek, nefsin hilelerinden sıyrılarak insan-ı kâmil olmanın yolları anlatılır. Mevlânâ sık sık insanın yukarıya doğru olan dikey hareketinde uğrayacağı duraklara işaret eder. İnsana, tekâmülünü ancak ve ancak çok çeşitli hileleri olan nefis ve onun sâdık müttefiki olan bedene karşı, son nefes verilene kadar onların isteklerinin zıddını yapmak koşuluyla kazanabileceğini tavsiye edilir. Mevlânâ'nın tavsiyeleri doğrultusunda sâlik, açlık ile başlayan mücâdelenin sonunda bırakın ilâhlık iddiasını kendi varlığından bile bihaber olarak yokluğun hafifliği ile dikey yükselişini tamamlar.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilü'l-Libas*, neşr. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Ankaravî, İ., (1996). *Minhacü'l-Fukara*, haz. Ekici, S., İstanbul, İnsan Yay.
- Attar, Feridüddîn Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim el-Hemedânî (2006). *Pendnâme*, çev. Şahin, A.M. İstanbul, Yağmur Yay.
- Attar, Feridüddin.(2002). *Tezkiretü'l-Evliyâ I-II*, çev.Uludağ, S. İstanbul, Mavi Yay.
- Araz,N.(1975). *Anadolu Evliyaları*, İstanbul, Üçler Matbaası
- Can, Ş. (2003). *Mevlânâ Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, İstanbul, Ötüken Yayınları,
- Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri&Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, Anka Yay.
- Chittick, W.C., (2000). *Sufism: A Short Introduction*, Oxford, Oneworld Publications,
- Eflâki, A., Ariflerin Menkıbeleri Şark İslam Klasikleri, M.E.B
- Eşrefoğlu Rumî, (1997) *Muzekkin Nüfus*, çev. Arıkan, Y., İstanbul

- Gâzâli, Mizanu'l-Amel, Çev., Ömer Dönmez, İstanbul, Hisar yay., t.y.
- Gâzâli, (2002) İhya-u Ulumiddin, çev. Abdulhalık Duran, İstanbul, Hikmet Neşriyat
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Nefis>
- <http://www.erdemyolu.com/ruh-beden/kuranda-nefis-ve-ruh-kavramlari.html>
- Hucvirî, (1982). *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Uludağ, S., İstanbul, Dergâh Yay.
- İbn Hâldun, (1988). *Mukaddime*, çev. Uryan, Z.K. İstanbul, MEB.
- İbn Haldun, (1998). *Tasavvufun Mâhiyeti*, çev. Uludağ, S. İstanbul
- İskenderî Atâullah, (2003). *Hikem-i Atâiyye*, trc. Kara, M., İstanbul,
- Konur, H. (2007). *Sufi Ahlakı*, İstanbul, Ensar Yay.
- Kuşeyri, Abulkerim, (2003). *Kuşeyri Risâlesi*, Haz. Uludağ, S., İstanbul, Dergah Yayınları
- Mevlânâ, (1990). *Mesnevi*, çev. Ç. İzbudak, göz. geç. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, M.E.B. Yay.,
- Nurbakhsh, J. (1992). *The Psychology of Sufism (Del wa Nafs)*, New York: Khaniqahi-Nimatullahi Publications.
- Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn (Hak Yolunun Esasları)*, (2005) trc. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yay.
- Schultz, Duane P. & Schultz, Sydney E., Modern Psikoloji Tarihi,(2002) çev:Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları
- Sultan Veled, (1976). *İbtidanâme*, çev.Gölpınarlı, A. Ankara, Konya Turizm Derneği
- Sühreverdî, Ebu Hafs Ömer, (1990). *Tasavvufun Esasları Avârifü'l – Mearif Tercemesi*, çev. Yılmaz, H.K., Gündüz, İ., İstanbul, Erkam Yayınları
- Şeyh Necmeddin Râzî, (1363). *Mirsâdü'l-ibâd*, Ketathane-i Senayi, Tahran, H.Ş.
- Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'llatîf Zebîdî, (1998) *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, XII+I, trc. ve şerh: Kâmil Miras, Ankara, DİB. Yay.